

В. Ж. Попов

УДК: 93(057.65)

МЕШКАНЦІ МІСТ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗМІНИ ВЛАДИ у 1917–1920 рр.

У пропонованій статті розглядається необхідність життєзабезпечення, коли бракувало яких-небудь державних структур. Визначаються основні особливості повсякденної поведінки городян, аналізується вплив конкретно-історичної обстановки на соціальні процеси.

Ключові слова: міста України, національно-демократична революція, самостійне життєзабезпечення, професійні спілки, соціальна самоорганізація, будинкова охорона.

В предлагаемой статье рассматривается ситуация, с которой неоднократно сталкивались жители украинских городов во время национально-демократической революции — необходимость жизнеобеспечения в периоды отсутствия каких-либо государственных структур. Определяются основные особенности повседневного поведения горожан, анализируется влияние конкретно-исторической обстановки на социальные процессы.

Ключевые слова: города Украины, национально-демократическая революция, самостоятельное жизнеобеспечение, профессиональные союзы, социальная самоорганизация, домовая охрана.

This article deals with the situation that Ukrainian urban dwellers faced during national-democratic revolution, e.g. the necessity of sustaining life in absence of actual authorities. A number of examples about citizens' behavior and particular situations are brought to demonstrate social process.

During 1917–1920 in some of East and South Ukrainian cities the legal regulations of order were alleviated and governmental institutions gradually lost ability to carry out their functions. Nevertheless, most of population continued their everyday businesses, at times in the conditions of absolute anarchy. In 1919–1920 local self-government, professional communities, communal organizations, various soldier's committees took responsibility for some vital functions that previously had been fulfilled by other authoritative bodies.

Firstly, the market trade was reopened. After a while the questions of earnings, food supply, transport services, security became solved through negotiations between the concerned parties. Law enforcement at the beginning of revolution existed only at the level of «kind requests». Among the possible survival

strategies of the citizens were escaping and self-distancing from the events, increased mobility, adjusting to the all-the-time changing circumstances and search for new job opportunities.

Keywords: cities of Ukraine, national-democrat revolution, independent life-sustaining, trade unions, self-organization, household security.

Під час глибоких політичних перетворень перед суспільством в особі його окремих представників і груп час од часу постає потреба реалізувати свої функції в умовах певного вакууму влади. У багатьох країнах періодично виникає проблема збереження порядку і спокою в момент добровільної передачі влади або її насильницького переходу до іншої політичної організації. Для вивчення здатності суспільства забезпечити стабільність в екстремальних умовах багатий фактичний матеріал надає період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. Для більшої частини території України це був час неодноразової зміни влади. Це дає змогу розглянути можливості громадян у самостійному регулюванні соціальних відносин «чистими». Відомо, що суспільну злагоду багато в чому забезпечують інститути громадянського суспільства. Академічний та практичний інтерес представляє епоха, в межах якої зароджувалися й функціонували певні його елементи. Головна увага приділяється ситуації в середніх і великих містах, оскільки, по-перше, сільська місцевість традиційно дистанціювалася від будь-якої влади, а по-друге, самоврядування в селах існувало з незапам'ятних часів.

Деякі аспекти теми привертала увагу вітчизняних істориків. Стислий аналіз революційного процесу в містах України та ситуації, яка виникла внаслідок цього, робиться в загальних монографіях [23, 26, 30]. Значних успіхів досягли науковці, які розглядали проблеми історичного краєзнавства. Головні події національно-демократичної революції у більшості міст України проаналізовано в багатотомному дослідженні «Історія міст і сіл Української РСР» [21]. Окремі сюжети, пов'язані з життям міських мешканців Чернігівщини 1917 р., розкрито в дослідженні В. М. Бойка [2]. Той самий період, але в Маріуполі, вивчає П. І. Мазур [24]. Ситуацію, в якій опинилися містяни Харкова у 1917–1920 рр., охарактеризовано на відповідних сторінках монографії «Історія міста Харкова ХХ століття» [20]. Історію Бердянська цього періоду дослідили В. М. Чоп та І. І. Лиман [34]. В цілому тема, що пропонується до розгляду, ще не була предметом наукового аналізу.

Метою статті є вивчення соціальної обстановки в містах України в моменти найбільшого загострення боротьби за владу між різними політичними та військовими силами, яке завершувалося відходом одних і приходом інших. У момент, коли не було офіційної влади, громадяни залишали

ся наодинці з собою, і спроби їх самоорганізації заслуговують пильної уваги. Для досягнення поставленої мети слід вирішити такі завдання:

- визначити особливості поведінки городян в умовах безвладдя;
- охарактеризувати соціальні структури, що брали на себе відповідальність за життєзабезпечення міських мешканців;
- проаналізувати характер і динаміку соціальних процесів у міському середовищі на різних етапах національно-демократичної революції.

Для початкового періоду національно-демократичної революції було характерне двовладдя, коли перетиналися дії структур, підпорядкованих Тимчасовому уряду, та організацій, що діяли від імені Рад. Між окремими озброєними формуваннями ще не відбувалося відкритих зіткнень, але провокації вже траплялися. У вересні 1917 р. виникли чутки про безлад навкруги винного складу в Бахмуті. Начальник бойової дружини з Дружківки запропонував вирушати до Бахмута. Туди ж з'їхалися бойові дружини робітників Костянтинівки, Горлівки, Краматорська. За допомогою революційних військ вони охороняли склад кілька годин, хоча нічого серйозного не відбувалося. Дружинники виїхали, коли прибули юнкери з Чугуєва. Причому передавали повноваження з охорони складу не без непорозумінь. Згідно з протоколом засідання Краматорської Ради, офіцер, котрий командував юнкерами, «порізав собі руку склом». Потім він підняв галас, говорячи, що руку йому «прострілили робітники». На щастя, в той момент вдалося розійтися мирно [19, арк. 2 зв.].

Характерною особливістю міського життя стало послаблення правоохоронних служб. Як відзначав у спогадах «Війна і революція на Україні» Д. І. Дорошенко, восени 1917 р. в Чернігові «міліція нікуди не годилася». Хоча спокій і безпеку населення практично ніхто не охороняв, «життя ще йшло за інерцією, по заведеному порядку, ще не було зовсім зруйновано поняття про законність, ще користувалася повагою чужа власність» [29, с. 73].

На початку 1918 р. в різних містах кримінальна обстановка загострилася, перш за все, тому що скорочувалися сили, здатні забезпечувати порядок. Як повідомляла в січні севастопольська газета «Вільний Південь», «всі озброєні сили пішли на ближній фронт». Користуючись зручною ситуацією, «грабіжники з'являються серед білого дня, зв'язують громадян, забирають все цінне і йдуть, красуючись повною безкарністю». Вихід автор повідомлення бачив у створенні охорони з обивателів. Оскільки в Севастополі не було багатоповерхових будинків, вважалося за доцільне «поєднати в спілки сусідні будинки, і заснувати не будинкову, а квартальну охорону» [25].

Водночас мешканці окремих міст вперше опинилися в умовах бойових дій. С. Сумський, що перебував у січні 1918 р. в Києві, згадував про те, як

місто захоплювали більшовики: «Дванадцять днів йшов не бій, а безглуздий обстріл міста. Виснажилися продовольчі запаси, і особливою хоробрістю у нас відрізнялася одна покоївка, що ухитрялася раз в два дні скоювати кудись експедиції за хлібом. Потім і хліба не можна було дістати, і вона приносила воду. І це було великою коштовністю, тому що водопровід не діяв. В нашому будинку була крамничка, і ми розібрали з неї все, що там було» [29, с. 103]. Те, що в Києві в січні 1918 р. не працював водогін, підтверджує і А. А. Гольденвейзер. Брак води не давав пожежній команді можливості гасити пожежі. Обивателі ховалися в підвалах. «Доводилося харчуватися випадковими залишками і запасами, яких тоді ніхто ще не вважав потрібним мати» [29, с. 24]. Автор зробив цікаве спостереження, яке багато в чому пояснює специфіку поведінки міського населення в ці роки: «У громадянській війні, у момент переходу влади, обидві сторони, що борються, однаково ворожі і однаково небезпечні для населення. Завтрашня влада ототожнює його з ворожою їй партією, вчорашня втрачає всякий інтерес до його безпеки, до його прожитку, до його політичних симпатій. У нас часто траплялося, що відступаючі війська творили більше бід, ніж завойовники, що їх змінiali. Згодом ми неодноразово мали змогу переконатися в непохитності цього своєрідного соціологічного закону» [29, с. 24, 25].

Захиститися населення намагалось традиційно: «У всіх будинках чергувала охорона, організована будинковими комітетами з мешканців. Мав місце цілий ряд нальотів» [29, с. 26].

Весна 1918 р. не принесла міським мешканцям полегшення. Під час переходу через територію України на Дон, до добровольців, полковник М. Г. Дроздовський записав у щоденнику 17 березня 1918 г.: «Маси просять захисту, встановлення порядку: анархія, дезорганізація змучила всіх, окрім невеликої жмені негідників. Говорять, що нікому скаржитися, немає ніде захисту, ніякої упевненості в завтрашньому дні. Постійні нальоти, грабежі, вбивства тероризували населення». 4 квітня в Мелітополі «всі залякані до неподобства. Голова говорив, між іншим, що в місті велика тривога: бояться нашого відходу. Дав декілька порад про організацію міліції» [25].

У Єнакієвому в квітні 1918 р., при наближенні військ Центральної Ради та німців, запанувало беззладдя через втечу місцевої Ради. Будинок, де розміщувалася Рада, оглянула комісія з представників від цехів місцевого металургійного заводу і членів завкому, які застали повний хаос і безлад. Було описано вціліле майно [6]. Мітинг робітників прийняв резолюцію: повернути з Луганська членів Ради, що втекла, і передати їх до суду [7]. На загальних зборах було вирішено захистити місто від радянських військ, які втікали, й не пускати їх через місто на Дон. Влада в місті перейшла до солдатського Комітету й міського самоврядування [8].

На жаль, надії, що покладалися на місцеве самоврядування, на той момент не виправдалися. Катеринославська «Південна зоря» у травні 1918 р. «з глибокою скорботою» констатувала, що місцеве самоврядування, «блискуче відрізнившись у галузі політичної фразеології, у галузі ділової діяльності непрацездатним» [28].

Проте в деяких районах спостерігався «порядок, який підтримує саме населення, передаючи в руки правосуддя його порушників. Крадіжки, грабежі і вбивства майже абсолютно припинилися» [4].

Порядок забезпечували не тільки територіальні, але й численні професійні групи, зокрема залізничники. За спогадами командувача армії УНР М. В. Омеляновича-Павленка, «у наших залізничників я відчув нотку жалю, що гине національна комунікація, спостерігав у них бажання зберегти, захистити для нації любе для них діло. Вони не раз зверталися до мене за допомогою. Ми домовилися, що я допоможу їм зброєю, якою вони озброять свій надійний елемент, а, крім того, буду у наглих випадках давати їм допомогу військовими підрозділами. Таких випадків за час мого перебування у Катеринославі було декілька» [27].

Підкреслено аполітичними прагнули бути навчальні заклади. Приватна гімназія Локтюшової у Луганську в листопаді 1917 р. рішенням педагогічної ради та батьківського комітету не визнала права учнів на страйки та на усунення викладачів, тобто всіляка демократія мала закінчуватись на порозі шкільної будівлі [10, арк. 35, 35 зв.]. В гімназії велися регулярні протоколи педагогічних нарад. Зокрема, журнал протоколів з вересня 1918 р. по грудень 1919 р. заповнювався в період кількох кардинальних змін політичного режиму. Але на його сторінках немає ані найменшої згадки про ці події. Найгострішими формами конфліктів, зафіксованими в ході педагогічних нарад, були протести батьків проти необґрунтованих оцінок [11, арк. 20–22]. У лютому 1919 р. на Павловському руднику в Донбасі відкрилася нова школа. Директор М. І. Менгель за два дні записала 89 дітей, які хотіли вчитися. Революційний комітет рудника ухвалив резолюцію: «Винесено одноголосний висновок про бажаність ізоляції школи від мітингів і зборів» [13, арк. 49, 49 зв.].

Порівняно спокійний період правління гетьмана Скоропадського завершився з відходом окупаційних австро-німецьких військ. У рапорті білогвардійського мічмана Вавілова з Катеринослава від 24 жовтня 1918 р. наголошувалося, що чутки про відхід австро-німецьких військ з України австрійські офіцери всіляко спростовують, але «сидять все ж таки з укладеними чемоданами». По місту було віддано наказ про облоговий стан, згідно з яким мешканцям пропонувалося «мати віконниці закритими, і до вікон не підходити». Надмірно цікавим загрожував розстріл [33, арк. 18].

Найбільших випробувань населення як міст, так і сіл України зазнало 1919 р. Цей час, що отримав у вітчизняній історіографії назву «отаманщина», супроводжувався розколом країни, пересуванням фронтів, повною економічною розрухою. Втім, люди пристосовувалися й до таких екстремальних умов. Уже згадуваний А. А. Гольденвейзер наприкінці 1918 — на початку 1919 р. відзначав, що перед приходом Петлюри в Києві «відчувалася нестача продуктів, ціни підскочили, хліб коштував 3 крб. фунт» [29, с. 47], а при наближенні червоних встановилося беззладдя, і період цей тривав цілий тиждень. «За цей час населення переконалося у тому, що відсутність уряду є теж свого роду формою державного ладу, притому, мабуть, не найгіршою формою. Панував досконалий спокій, магазини були відкриті, базари торгували, візники їздили. Було тільки якось хвилюючо-затишно» [29, с. 52].

Боротьба за контроль над Україною між військами Директорії й Червоною армією, численними отаманами перетворила територію країни на подобу «листяного пирога». Юнкер Є. Яконовський, що добрався в січні 1919 р. з Ніжина на Дон, опинився з супутниками в Кременчуку. За відомостями місцевих мешканців, петлюрівська влада «за залізничний міст на Дніпрі» не поширювалася. Там була територія Народної армії Григор'єва, який «воює з німцями під Миколаєвом і підтримує озброєний нейтралітет з петлюрівцями». Залізничний рух було зупинено з обох боків. Щоб їхати далі, довелося вести переговори з залізничниками. Вони поставили такі умови: «Потяг пустимо, тільки придбайте самі дрова, де хочете, сплатіть бригаді та станційному начальству. Поїдемо на Миколаїв, а куди доїдемо, це вже нам ніяк не знати». Юнкери вирішили взяти з собою всіх колишніх військовополонених, що поверталися з Німеччини. «Може, при нагоді, захистять». Вдалося доїхати до Нікополя, а потім сісти в інший потяг, який «проходив випадково, як все було випадково у той час». Міст через Дніпро було висаджено, але місцеві мешканці прийшли на допомогу мандрівникам. «Сотні людей з потягу спрямувалися до мужиків-човнярів, що перетворилися на перевізників» [35].

У Катеринославі, в дні боротьби за місто між петлюрівцями і махновцями, перебував Р. Ігренев. У пошуках продуктів йому довелося зустрітися з обома протилежними сторонами: «Коли рано вранці ми з дружиною відправилися на найближчий ринок, щоб запитися запасами перед майбутніми подіями, петлюрівські солдати настирливо пропонували публіці розійтися» [29, с. 190]. Коли знову скінчилися запаси, відбулася зустріч уже з махновцями. Вони не перешкоджали походу за продовольством: «А, ти з того будинку будеш? Ну йди, йди, тільки швидше! А то стріляти треба. Ми почекаємо, але трохи». Коли через десять хвилин дружина повернулася, роздобувши хліба, дійсно почалася відчайдушна стрільба» [29, с. 192].

Були дні, коли бої йшли достатньо далеко. Користуючись можливістю, автор «спостерігав здалека за розривами снарядів і гуляв по спокійному місту, що відпочивало без влади» [29, с. 195]. Проте, коли прийшли червоні, обивателі побачили «організовану армію і тверду владу», та відчули «деяке полегшення» [29, с. 194].

Залежно від кольору прапорів військ, які наступали, розрізнялася поведінка представників різних соціальних груп — у кожному місті були люди, що сприймали чергову армію як «свою». Наближення червоних до Одеси 1919 р. спостерігав Омелянович-Павленко: «іду в напрямку до міста, в надії здобути на якийсь зв'язок, а через нього й на відомості про стан справ в Одесі. На околиці міста бачу поміж хатинами дві особи у військовому вбранні, але вже без всяких ознак їх ранги. По недосвідченості, вони думали в такий спосіб заховати своє “буржуйське походження”. Питаю, чи не знають вони, що діється в Одесі. Переглянувшись поміж собою, один з них з усмішкою відповів мені: “Та наші беруть гору!”. Я удав, що розумію, хто це “наші”, і в такому тоні розмова велася довгий час. Я ясно уявив собі, що маю перед собою не злий тип “нейтралістів”, що вирішили довіритися лише власним силам і рятували себе самотужки» [15].

Політичні симпатії трансформувалися в конкретні дії, не обов'язково пов'язані з озброєною боротьбою. Навіть у прифронтових умовах запозятливість наших громадян не знала межі. Весною 1919 р. мешканець Олександрівська С. Т. Костін організував за своєю ініціативою молочну ферму, розмістивши її на острові Хортиця. Влітку до Нікопольського ревкому надійшла скарга: «З приходом білих до м. Олександрівськ острів Хортиця став фронтом. Адміністрація острова цілком на боці білих, а тому нерідко молоко відправлялося до м. Олександрівськ» [9, арк. 23, 23 зв.].

Необхідності задовольняти потреби — у харчуванні, або в безпеці — не могла скасувати ніяка війна. В серпні 1919 р. до Києва наближалися білі, вже було чути артилерійську канонаду. Свідок подій В. В. Корсак «зайшов пообідати до залізничної їдальні. Перед нею вже стояв довгий хвіст. Я з нальоту захопив місце, нашвидку проковтнув свій обід, розплатився і вийшов» [22, с. 184]. «Перехожих було дуже мало. Супротивники трималися по околицях Києва. Користуючись тим, що в центрі нікого не було, злочинний елемент кинувся грабувати. Чулися крики і заклики на допомогу. Голова будинкового комітету дістав звідкись декілька гвинтівок і запропонував чоловікам нести охорону всю ніч. З сусідніми будинками був укладений оборонний союз на випадок нападу хуліганів» [22, с. 188].

З тривалим безвладдям зіткнувся Бердянськ. Це відбулося після відходу махновців і приходу білих, які рушили вслід за супротивником, що відступав. Коли місто виявилось наодинці з собою, «негайно почав працюва-

ти ринок, на якому знову вигулькнули не знищені спекулянти. Місцеве населення жило, в основному, за рахунок риби. «Бичок-годувальник» уперше став об'єктом поклоніння місцевих жителів. Замість сірників люди підтримували вогонь цілодобово, наче в печерні часи. Сусіди ходили друг до друга позичити вогника» [34, с. 213]. Патріархальний устрій зберігався недовго, оскільки і тут активізувалися злочинні елементи. «Страх, нарешті, примусив виступити з ініціативою щодо створення самоохорони. Вона мала бути створена у кожному кварталі» [34, с. 214].

Багаторічна анархія сформувала у обивателів захисні психологічні механізми. Командира Дроздовського полку Добровольчої армії А. В. Туркула вразила здатність простих людей абстрагуватися від подій, що відбуваються за стінами їхнього будинку. 17 вересня 1919 р., в момент наступу, місцеві мешканці запросили його на сімейне свято. «Ми, можна сказати, прямо з бою ввійшли у вітальню, повну розряджених домашніх і гостей. Горіли всі лампи, стіл стояв повний страв, солінь, варив, з горою кулеб'яки посередині. Дивно мені стало: на вулиці ще ходить перекочуваннями затихаюча стрільба, а тут люди святкують у достатку мирні іменини, неначе зовсім нічого не трапилося ні з ними, ні зі всіма нами, ні з Росією» [31].

Бойові дії далеко не для всіх були непереборною перешкодою. За спогадами російської журналістки Н. О. Теффі (Н. О. Лохвицької), на територіях, підконтрольних Добровольчій армії, «з'явилися діловиті пани, що снували їм одним відомими шляхами з Москви на південь і назад. Щось провозили, щось привозили. Іноді люб'язно пропонували доставити що-небудь із залишених в Петербурзі або Москві речей, відвезти гроші родичам. Дивні це були пани. Навіщо вони снували туди і назад, кому, по суті, служили, кого продавали?» [32, с. 398].

Враженнями про Харків у момент відходу в грудні 1919 р. добровольців і наближення червоних ділився в мемуарах білогвардійський офіцер Георгій Венус: «Людей на вулицях майже не було. Небагато тих, що йшли назустріч, швидко повертали у найближчі провулки. Інші тулилися до будинків, спідлоба або здивовано на нас поглядаючи. Очевидно, добровольці давно вже залишили Харків». Відставши від своїх, білогвардійці дізналися про обстановку в місті у випадкових перехожих — торговця рибою, учня реального училища. За їхніми відомостями, на околиці з'явилися кінні роз'їзди будьонівців. Венус вирішив роздобути цигарок, «підбіг до якоїсь крамнички з закритими наглухо віконницями і ударив кулаком по дверях», потім «підняв гвинтівку і ударив прикладом». «Худа жіноча рука швидко викинула декілька коробок цигарок. Коли я за ними нахилився, замок над вухом клацнув знову». Спроба розплатитися успіхом не увінчалася, двері крамнички так більше й не відчинилися. «Над містом висіла важка, мертва тиша» [3].

Під час відступу білих з Києва взимку 1919 р. вже згадуваний В. В. Корсак при проході через Васильків пообідав у місцевого шевця: «Нас нагодували смаженою ковбасою з картоплею і напоїли чаєм з цукром». Господар розповів, що робітники «відкрили шкіряну фабрику, що стояла без діла, і роздали охочим всю шкіру, що знаходилася там, щоб вона не дісталася в руки більшовикам» [22, с. 347]. У Білій Церкві місцевий єврей поскаржився: «Нас тепер всі грабують. Білі, червоні, петлюрівці, всякі отамани. Один порятунок — мати на квартирі кого-небудь з військових» [22, с. 355]. Нарешті, на якійсь великій станції героя «напоїли чаєм з лимоном, потім нагодували холодною рибою, яєчною, різними мазурками, тортами і знову напоїли чаєм. Скрізь були порядок і чистота. На стінах висіли гравюри, шафи ломилися від книг». Це був будиночок дорожнього майстра [22, с. 410].

Наближення більшовиків до Одеси супроводжувалося зростанням бандитизму. За спогадами Н. О. Теффі, «городяни все-таки вилазили вечорами з своїх нетоплених квартир. Йшли в клуби, в театри, лякати один одного страшними чутками. Для повернення по будинках збиралися групами і запрошували охорону — чоловік п'ять студентів, озброєних чим Бог послав. Театри, клуби, ресторани всю ніч були повні» [32, с. 331].

Працівники політично нейтральних установ виконували службові обов'язки за всіх урядів і навіть без них. У лютому 1920 р. завідувач адресного столу м. Харкова доповів у губернський революційний комітет: «У травні 1919 р., враховуючи повний хаос в адресному столі, було постановлено провести знов реєстрацію всіх жителів м. Харкова. Здійснити цей захід з причини політичних подій не представилося можливим, але порядок відомостей, що поступають, по заявці громадян збережений, і за період з 1 квітня 1919 р. і по теперішній час адресний стіл міг видавати більш точні довідки. Загальна реєстрація все ж таки необхідна, оскільки відомості до 1 квітня вельми неточні, а також напередодні відходу “білих” спостерігалось, що відомості з ділянок до столу не поступали» [17, арк. 335].

Були в країні категорії громадян, для яких зміна влади означала невизначено тривалий період виживання на межі голодної смерті. Взимку 1920 р. Харківський відділ соціального забезпечення в ході обстеження встановив, що в місцевих богадільнях залишилися одиниці підопічних — у Деркачівській богадільні було тільки дев'ять старих, в Золочівській — вісім. До організації соцзабезу «вони існували на продукти, заготовлені раніше», тобто, поки фронт просувався то на північ, то на південь, будинки престарілих ніхто й не думав забезпечувати, тож існування контингенту залежало від передбачливості та винахідливості персоналу [16, арк. 11].

Політичні потрясіння позначалися також на людях цілком працездатних, які мали високу кваліфікацію й постійну роботу. Восени 1919 р. в Хар-

кові кооперативне товариство «Технобуд» відремонтувало центральне опалення в двох притулках Губернського комітету допомоги військовополіченим. Майстрам не перешкодили ні дефіцит матеріалів, ані брак у комітету грошей. На свою біду, товариство відремонтувало опалювання в кредит, оскільки в комітеті тимчасово не було коштів для покриття «цієї невідкладної витрати» [17, арк. 19]. Кошторис затвердили в комітеті 31 жовтня 1919 р. [17, арк. 19 зв.]. Поки тривав ремонт, з міста пішли добровольчі війська, і туди прийшли червоні. В січні 1920 р. знову створений соцзабез відмовив у виплаті «Технобуду» 38 467 крб. 70 коп. [17, арк. 33]. Кооператив спробував знайти підтримку в губернського ревкому, але отримав відповідь, що «ремонт проведений до приходу радянської влади, а такі борги за ухвалою губернського ревкому анульовані» [16, арк. 45].

Спроби сховатись у відносно безпечному місці на момент зміни режиму оберталися проблемами надалі. В лютому 1920 р. голова Старобільської ради народних суддів Є. Г. Данилевич звернувся до голови місцевого військово-революційного комітету. В листі він повідомив, що мешкав при білих у будинку якогось Капустянського, де зберігалося все його майно. На початку листопада 1919 р. зник домовласник, у кінці листопада пішла прислуга, і Данилевич залишився в порожньому будинку на самоті. «Коли 16 грудня убігли білі, і того ж дня вступив у місто загін, що іменував себе кубанцями, я вирішив залишити будинок, оскільки, зважаючи на погрожуючу поведінку цих кубанців, залишатися одному в будинку було небезпечно». Громадянин зняв трохи простішу квартиру, майно кинув у старому будинку. Коли обстановка стабілізувалася, він спробував вивезти своє добро, але пильний агент радянського кримінального розшуку тов. Листопад запідозрив його в розкраданнях [12, арк. 65, 65 зв., 66].

У другій половині 1920 р. ситуація, пов'язана зі зміною влади, повторилася тільки в Криму. Евакуацію білих з Ялти разом з іншими з борту пароплава спостерігав П. С. Бобровський: «У бінокль на набережній було видно велике пожвавлення. Ходили, стояли люди, їздили візники. Зовні все було спокійно. Але магазини були чомусь закриті» [1]. Білогвардійський полковник, що залишився в Феодосії, спостерігав картини анархії і хаосу кілька днів між відходом білих та приходом червоних: «Інтендантський склад відкритий, і кожний бере собі все, що хоче» [14, арк. 15]. «Багато хто тягне мішки і пакунки зі складів, інші ходять серед кинутих возів, вибираючи собі коней» [14, арк. 15]. «У сусідів дістали молока і яєць, добре, що ще приймали врангелівські гроші. Дров теж не було» [14, арк. 22]. Проте дуже скоро запрацював базар: «Найкращою валютою були простирадла, чоловіче плаття і білизна, а потім жіноче плаття і білизна». На возах селяни привозили курей, качок, поросят, свинину, сало, яйця. Обмін відбувся так:

«Баба брала річ, ретельно її оглядала, призначала ціну, і торг починався» [14, арк. 31]. Потім нова влада заборонила вільну торгівлю і перейшла до ревізій та конфіскацій.

Таким чином, під час національно-демократичної революції 1917–1920 рр. в Україні міське життя на Сході та Півдні, в умовах економічного хаосу і політичної плутанини, підкорялося певним закономірностям. У 1917–1918 рр. державні служби поступово втрачали здатність виконувати функції, населення ж за інерцією займалося повсякденними справами, деколи в умовах абсолютного безвладдя. В 1919–1920 рр. відповідальність за роботу життєво необхідних структур брали на себе органи місцевого самоврядування, професійні об'єднання, комунальні організації, всілякі солдатські комітети. За першої нагоди, а деколи й без неї, відроджувалася ринкова торгівля. З часом усе частіше питання заробітку, продовольчого постачання, транспортного обслуговування, гарантування безпеки розв'язувалися в кожному окремому випадку через переговори між зацікавленими сторонами і взаємовигідну угоду про надання відповідних послуг. Такий важливий елемент соціальної самоорганізації, як охорона громадського порядку, на початку революції існував на рівні добрих побажань, у подальшому безпеку встановлювали окремо мешканці кожного багатоквартирного будинку, нарешті почалося об'єднання кількох будинків і цілих кварталів. Причому охорона створювалася вже після зростання активності криміналітету, а не заздалегідь. Щодо специфіки поведінки окремих громадян, то це могла бути або відносна ізоляція від подій, якась «внутрішня еміграція», або підвищена мобільність, активне пристосування до умов, що стрімко змінювалися, як спосіб заробити або просто вижити.

1. Бобровский П. С. Крымская эвакуация : [Электронный ресурс] / Бобровский П. С. — Режим доступа : <http://xxl3.ru/belie/bobrovsky.htm>

2. Бойко В. М. 1917 рік на Чернігівщині : іст.-краєзн. нарис / В. М. Бойко, Т. П. Демченко, О. В. Оніщенко. — Чернігів : Сіверянська думка, 2003. — 128 с.

3. Венус Г. Война и люди. Семнадцать месяцев с дроздовцами : [Электронный ресурс] / Венус Г. — Режим доступа : <http://www.dk1868.ru/history/venus.htm>

4. Відродження (Харків). — 1918 р. — № 58. — 30 травня.

5. Вільний Південь. — 1918 р. — № 40. — 16 січня.

6. Вісник Єнакієвого. — 1918. — 20 (7) квітня.

7. Вісник Єнакієвого. — 1918. — 23 (10) квітня.

8. Вісник Єнакієвого. — 1918. — 26 (13) квітня.

9. Державний архів Дніпропетровської області. — Ф. Р-4367. — Оп. 1. — Спр. 39.

10. Державний архів Луганської області. — Ф. 38. — Оп. 1. — Спр. 7.

11. Там само. — Ф. 38. — Оп. 1. — Спр. 12.

12. Там само. — Ф. Р-1173. — Оп. 1. — Спр. 10.

13. Там само. — Ф. Р-2399. — Оп. 1. — Спр. 1.

14. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 158.
15. Державний архів Харківської області. — Ф. Р-202. — Оп. 2. — Спр. 11 с.
16. Там само. — Ф. Р-4986. — Оп. 1. — Спр. 13.
17. Там само. — Ф. Р-202. — Оп. 1. — Спр. 10.
18. Там само. — Ф. Р-202. — Оп. 1. — Спр. 17.
19. Донецький обласний державний архів. — Ф. Р-2602. — Оп. 1. — Спр. 1.
20. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмаиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. — Харків : Фоліо : Золоті сторінки, 2004. — 685 с.
21. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. — К., 1969.
22. Красная смута: сб. ист. лит. произв. / сост. Р. Г. Гагкуев. — М. : Посев, 2011. — 624 с.: ил. — (Голоса истории).
23. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / Литвин В. М. — К. : Альтернативи, 2003. — 485 с.
24. Мазур П. И. 1917 год. Мариуполь: от февраля до октября: исторические хроники / Мазур П. И. — Мариуполь : Азовье, 2007. — 39 с.
25. М. Г. Дроздовский. Дневник : [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://xxl3.ru/belie/drozdz_dnevn.htm
26. Михненко А. М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст. / Михненко А. М. — К.-Д. : Монографія, 2003. — 440 с.
27. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) : [Електронний ресурс] / Омелянович-Павленко М. — Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/264289/read>
28. Південна зоря (Катеринослав). — 1918. — № 2. — 10 травня.
29. Революция на Украине по мемуарам белых / сост. С. А. Алексеев / под ред. Н. Н. Попова. Государственное издательство. — М.-Л., 1930 г. — Репринтное воспроизведение издания. — К. : Политиздат, 1990 г. — 436 с.
30. Солдатенко В. Ф. Українська революція: історичний нарис / Солдатенко В. Ф. — К. : Либідь, 1999. — 976 с., та ін.
31. Туркул А. В. Дроздовцы в огне. Картины гражданской войны 1918–1920 гг. : [Электронный ресурс] / Туркул А. В. — Режим доступа : <http://xxl3.ru/belie/turkul/02.htm>
32. Тэффи Н. А. Житье-бытье: Рассказы. Воспоминания / Тэффи Н. А. — М. : Политиздат, 1991. — 445 с.: ил.
33. Центральний державний військовий архів Російської Федерації. — Ф. 40238. — Оп. 1. — Спр. 48.
34. Чоп В. М. «Вольный Бердянск»: місто в період анархістського соціального експерименту (1918–1921 роки) / В. М. Чоп, І. І. Лиман. — Запоріжжя : Тандем-У, 2007. — 479 с., іл.
35. Яконовский Е. Фарфоровая кокарда : [Электронный ресурс] / Яконовский Е. — Режим доступа : http://www.dk1868.ru/history/FARF_KOK.htm